

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Лідія Гнатюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОВНА СВІДОМІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ (ОГЛЯД НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПРАЦЬ)

У статті здійснено огляд праць німецькомовних лінгвістів (передусім німецьких та австрійських), які досліджують мовну свідомість у різних аспектах, зокрема мовну свідомість людей минулого, мовну свідомість діалектоносіїв, гендерну мовну свідомість, мовну свідомість мовців у багатомовному середовищі та ін.

Ключові слова: мовна свідомість, реконструкція мовної свідомості, мовна свідомість діалектоносія, гендерна мовна свідомість, західноєвропейська лінгвістика.

Вивчення мовної свідомості (індивідуальної, колективної, етнічної), у тому числі її реконструкція на різних часових зрізах і в діяхронії, залишається надзвичайно актуальним завданням сучасної лінгвістики, про що свідчать зокрема праці українських мовознавців І. Голубовської, О. Горошко, С. Єрмоленко, Л. Іванової, Т. Радзівської, О. Снитко, Г. Яворської, Т. Ященко, Л. Гнатюк, російських лінгвістів Н. Арутюнкової, Т. Вендіної, В. Живої, В. Карасика, В. Красних, С. Нікітіної, І. Привалової, Ю. Степанова, Є. Тарасова, В. Топорова, Н. Уфімцевої, Б. Успенського та ін. Мовну свідомість у різних аспектах активно досліджують упродовж останніх десятиліть і німецькі та австрійські науковці. Мета пропонованої нижче статті – ознайомити українських лінгвістів із досягненнями західноєвропейських колег у цій галузі.

У німецькомовній лінгвістиці привертають увагу передусім праці, присвячені вивченню мовної свідомості людей минулого. Великий науковий інтерес у зв'язку з названою проблемою викликає монографія Беате Левелінг (Beate Leweling) “Reichtum, Reinigkeit und Glanz – sprachkritische Konzeptionen in der

Sprachreflexion des 18. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Sprachbewusstseinsgeschichte” (“Багатство, чистота і блиск – мовнокритичні концепції в мовному відображенні XVIII ст.: внесок в історію мовної свідомості”) [Leweling 2005]. Розглядаючи історію мови як історію мовної свідомості, автор поставила за мету реконструювати характерні особливості мовної свідомості освіченої частини німецького суспільства XVIII ст. шляхом застосування обґрунтованих у тогочасній теорії мови і мовній критиці концепцій ‘багатство’, ‘чистота’, ‘блиск’ до опису й оцінювання семіотичних, лексичних, граматичних і прагматичних структур німецької мови зазначеного періоду (‘багатство’ і ‘чистота’ стосуються передусім сфери лексики, а їх реалізація в реченні та тексті створює ‘блиск’) на тлі розвитку німецької лексикографії останніх десятиліть XVIII ст. та редакторської практики, що дало можливість простежити на конкретних прикладах вплив змін у мовній свідомості діячів на використання ними мовних засобів, на процеси нормування німецької мови XVIII ст. Автор переконливо довела, що праці Г. Ляйбніца, К. Томазіуса та К. Вольфа спричинили зміну важливих у теорії мови та мовній критиці понять ‘багатство’ і ‘чистота’ (порівняно із XVII ст.) відповідно до засад просвітництва, пов’язавши їх із поняттями ‘ясність, зрозумілість’ та ‘досконалість’, що призвело до перегляду багатьох мовних форм і покращення німецької мови в цілому. Зміну змістового наповнення названих понять супроводжувала конкретна практична мовна діяльність, пов’язана з перевіркою лексичного складу німецької мови (передусім її синонімічного багатства) на здатність стисло й однозначно позначати ті чи ті поняття, у тому числі наукові, а також на відповідність контексту. Важливої ваги набувало й обґрунтування правильності вибору певного слова та побудови речення в цілому, що було зумовлено зрештою кінцевою метою усного чи писемного висловлення, його функцією в суспільній комунікації. Зміни в мовній практиці тогочасних освічених представників німецького суспільства епохи просвітництва автор пов’язує зі змінами в їхній мовній свідомості. Б. Левелінг доходить висновку, що

для теорії мовних змін надзвичайно важливими є інтенціональні категорії мовної свідомості та мовної критики, урахування яких забезпечить комплексне осягнення мовних змін [Leweling 2005].

Цікавим видається дослідження Гаральда Гаармана (Harald Naarmann), у якому автор простежує розвиток національномовної свідомості (“eines nationalsprachlichen Bewußtseins”) у Європі на часовому проміжку між XIV і XVI століттями, розглядаючи її як компонент культурної ідентичності. Автор слушно зауважує, що дослідники ідентичності вже давно намагаються зрозуміти процесуальний характер ідентичності й у такий спосіб подолати застарілі статичні уявлення про неї. Ідентичність не є статичним феноменом: дослідник має справу з динамічним процесом пошуку ідентичності індивідом у його культурному середовищі, й індивідуальна ідентичність постійно обробляється, перебудовується чи навіть заново конструюється. Соціальні аспекти ідентифікації з середовищем якнайтісніше переплетені з культурними аспектами. У процесі набуття культурної ідентичності твориться те, що називається ментальністю. Відмінні культурні цінності і різні домовленості в соціальних контактах зумовлюють те, що члени регіональних культурних спільнот розвивають різні колективні ментальності [Naarmann 2002 : 90–91]. Дослідник наголошує: “Якщо відповідає дійсності те, що мова є найефективнішою знаковою системою для створення культурного середовища й підтримання його функціональної дієвості, тоді мовна свідомість є елементарною функцією ідентичності. Мовна свідомість надає індивідууму необхідної мотивації для використання мови як інструмента творення культури у процесі пошуку ідентифікації” [Там само]. Якщо мовна свідомість є елементарним компонентом пошуку ідентичності, тоді всі люди в усіх культурах усвідомлюють ціннісну роль своєї мови чи – якщо задіяно кілька мов – їхню функціональну диференціацію для спілкування у своєму культурному середовищі. На думку автора, вже багато століть тому європейці зрозуміли цінність рідної мови – і на функціональному рівні, і з погляду престижу. Залежно від спрямувань культурних течій мовна свідомість могла бути

артикульованою, тобто ставати об'єктом рефлексії. В історії європейських культур були різні періоди, у які питання про роль мови було об'єктом дискусій. Період ідеології національних мов, який почався у другій половині XVIII ст. і ментальність якого ще й досі впливає на багатьох сучасних європейців, залишив такі глибокі сліди, що попередні періоди артикульованої мовної свідомості були затінені. Традиційно прийнято такі ранні періоди маргіналізувати як перед-стадії. Насправді ж ці маніфестації артикульованої мовної свідомості мають власну цінність, яку варто пізнати. Пошук ідентичності європейцями вже щонайменше два століття ґрунтується на ідеях, центральним поняттям яких є мовна нація ('Sprachnation'). У XVIII ст. виникло поняття 'лінгвістична нація' ('linguistische Nation'), під яким розуміли певну націю з такою мовою і культурою, яку не можна було ні з чим сплутати ('mit unverwechselbarer Sprache und Kultur'). Після французької революції 1789 року це спочатку чисто культурне поняття нації було політизоване, на ґрунті чого розвинулося поняття політичної нації з власною мовою і власною державою як центральний образ XIX ст. Мовознавець звертає увагу на те, що життя індивідуума і спільноти пов'язане не лише з культурою, а й залежить від політичних подій. Війни часто переривали природний культурний розвиток чи навіть знищували його, але разом із тим вони спричиняли колективну мобілізацію культурних сил, які виявляли себе у відбудові зруйнованого культурного надбання чи в здійсненні поставлених нових цілей. Прикладом цього є культурні потрясіння в європейських націях, зумовлені наполеонівськими війнами. У пізньосередньовічній Європі війни спричинили виникнення національних об'єднувальних рухів і розвиток регіональномовної свідомості [Haarmann 2002 : 92–94].

Про варіанти німецької літературної мови XIV століття як вияв регіональної мовної свідомості та її рефлексію йдеться у дослідженні Ніни Беренд (Nina Berend), виконаному на матеріалі праці видатного німецького вченого XIV ст. Конрада фон Менгенберга "Книга природи" (1350), яка є перекладом на німецьку

мову відомого середньовічного трактату, написаного латиною. Дослідниця торкається важливого для історії німецької мови питання про тогочасний стан діалектів; простежує намагання названого автора використовувати у своєму перекладі варіанти німецької мови (навіть предметам і явищам природи він дає подвійні назви з метою якнайбільшого поширення природничих знань, але при цьому не надає переваги якомусь одному варіанту); показує, як переписувачі цього перекладу, дотримуючись у цілому тексту Мегенберга, водночас могли обирати із запропонованих ним варіантів лише один чи не обирати жодного, а пропонувати свій, вносити в текст деякі регіональні мовні особливості; оцінює ці явища з погляду сучасних досягнень історії мови [Berend 1999].

Мовна свідомість і розбудова соціальних структур у болонському нотаріаті XI–XII ст. є об'єктом дослідження Гундули Гребнер (Gundula Grebner). Проаналізувавши мову тогочасних документів, написаних латиною, у контексті наявної ситуації диглосії, дослідниця виявила специфіку запису італійських імен, у тому числі родових, позначену впливом народної мови, і простежила подальші зміни в записі імен, пов'язавши їх зі змінами в мовній свідомості різних поколінь нотаріусів [Grebner 2002].

Дослідження Дітріха Бріземайстера (Dietrich Briesemeister) присвячено гуманізму і мовній свідомості в Португалії в XV і XVI століттях. Особливу увагу автор приділяє взаємовідношенню між португальською мовою і латиною у зв'язку з гострою філологічно-політичною дискусією (“*Questione della lingua*”) в західних романських країнах про пріоритет мов і співвідношення між латиною та народною мовою. Автор простежує перебіг дискусії впродовж століть і показує, що вона була частиною процесу становлення національної самосвідомості і національного самоствердження [Briesemeister 1998].

Тему продовжує стаття Герди Гасслер (Gerda Haßler) про мовну свідомість і традиції в іспанському та португальському просвітництві XVIII–XIX ст. [Haßler 2002]. Дослідниця розглядає мову тогочасного суспільства не лише як засіб комунікації, а і

як предмет дискусії. Особливо цінними видаються спостереження автора щодо намагання культурних діячів (зокрема Б. Фейхо-і-Монтенегро), які апелювали до національних почуттів іспанців, очистити іспанську мову від французьких запозичень (але лише в тому випадку, коли на позначення певних понять існували й відповідні іспанські слова). Автор статті показує, як в умовах складної мовної ситуації, позначеної змішуванням мов, іспанські просвітителі намагалися обґрунтувати доцільність розвитку іспанської мови шляхом повернення її до традиційного живлення з класичних мов. Ці та інші обставини й визначили специфіку мовної свідомості іспанського суспільства в епоху просвітництва [Haßler 2002 : 22–23].

Мовній політиці і мовній свідомості на Кубі у XIX ст. присвячено дослідження Маттіаса Перла (Matthias Perl). Автор простежує шляхи розвитку іспанської мови на Кубі з XVI ст., звертаючи увагу на варіанти мови, які поставали у зв'язку із соціально-політичними обставинами [Perl 1993].

Привертають увагу праці зарубіжних лінгвістів, присвячені вивченню мовної свідомості діалектоносіїв – дуже молододослідженої галузі, як зауважують самі автори [Huck 1993 : 1]. Предметом зацікавлення Домініка Хука та Арлетте Боторель-Вітц (Dominique Huck, Arlette Bothorel-Witz) стала мовна свідомість діалектоносіїв у Ельзасі, які постійно живуть у середовищі діалектного мовлення, французької та німецької мов. Проводячи опитування серед носіїв діалекту різних вікових груп, лінгвісти звертали увагу передусім на те, за допомогою яких саме мовних ознак опитувані відмежовують свій діалектний регіон від сусідніх, які “суб’єктивні” діалектні межі вони встановлюють; як самі оцінюють свою мовну компетенцію щодо діалекту, французької та німецької мов і яку ієрархію між ними встановлюють; яку саме конкретну мовну форму в кожній із трьох мовних можливостей вираження (діалектом, французькою чи німецькою мовами) вважають правильною і в яких саме ситуаціях, хто таку мовну форму використовує; як оцінюють мовлення за межами регіону [Huck 1993].

Значний науковий інтерес становить монографія Тані Фрітцен (Tanja Fritzen), присвячена мовній свідомості діалектоносіїв та особливостям їхнього слововжитку на прикладі спільноти Аннаберг (земля Зальцбург) [Fritzen 2008]. Автор зосередила увагу передусім на виявленні співвідношення між баварським діалектом та літературною німецькою мовою (переважно на граматичному рівні), особливостях слововжитку жителів спільноти Аннаберг у різних ситуаціях, зумовленого специфікою їхньої мовної свідомості. Індикатором мовної свідомості діалектоносіїв для автора слугували їхні оцінки власного мовлення і статусу діалекту порівняно зі стандартною німецькою мовою, мовна поведінка в різних ситуаціях і з різними мовними партнерами, у тому числі з німецькомовними туристами, які проте не розуміли баварського діалекту. Т. Фрітцен виявила, що, незважаючи на мовну мобільність у цілому і переважне володіння літературною німецькою мовою, частина діалектоносіїв має обмежену активну мовну компетенцію [Fritzen 2008].

Не залишилися поза увагою німецьких лінгвістів і питання гендерної мовної свідомості. Монографія Крістіни Райсс (Kristina Reiss) присвячена гендерній мовній свідомості молоді в західних та східних регіонах Німеччини [Reiss 2007]. Автор досліджує суспільну свідомість крізь призму мови, виокремлюючи гендерні проблеми як дзеркало стосунків у суспільстві; розглядає мову з феміністичної перспективи, пов'язуючи питання жіночого руху з феміністичною мовною критикою; виявляє “статеву несправедливу” асиметрію в назвах осіб та професій у німецькій мові, а також дискримінацію жінок за допомогою синтаксичних структур; надає власні рекомендації з приводу того, як поліпшити цю ситуацію (зокрема введенням гендерно еквівалентних лексем, наприклад, *Putzmann, Krankenbruder* поряд із традиційними *Putzfrau, Krankenschwester*); висвітлює питання жіночої ідентичності з позицій мови, звертаючи особливу увагу на ставлення молоді до окремих аспектів феміністичної чи гендерно свідомої мовної критики; аналізує “гендерну мовну чутливість” західно- і східнонімецької молоді; торкається проблеми “гендеризованої” мови в шкільному контексті тощо [Reiss 2007].

Мовну свідомість розглядають і у зв'язку з багатомовністю. Монографія Штеффі Моркьоттер (Steffi Morkötter) присвячена зокрема питанню про роль мовної свідомості у шкільному вивченні іноземних мов (англійської як першої і французької як другої) в Німеччині з погляду не лише вчителів, а й учнів. Особливу увагу дослідниця звертає на вироблення німецькомовними школярами власних мовних стратегій при опануванні названих іноземних мов, на особливості зв'язків, які встановлюються між рідною та іноземними мовами в мовній свідомості суб'єкта, дає рекомендації щодо сприяння розвитку мовної свідомості й вироблення мовного чуття під час занять іноземними мовами для досягнення гармонійної дво-, три- і багатомовності [Morkötter 2005]. Тему продовжує стаття Сабіни Грасц [Sabine Grasz 2006], у якій автор представляє проект одночасного вивчення кількох іноземних мов фінськими студентами – майбутніми вчителями цих мов. Одночасне опанування кількох європейських мов, на думку авторів проекту, дозволить студентам свідомо встановити зв'язки між різними іноземними мовами, виробити відповідну мовну свідомість і в майбутньому успішно брати участь у реалізації однієї з цілей Європейського Союзу – досягнення того, щоб усі громадяни ЄС, окрім рідної, розмовляли двома іноземними мовами [Grasz 2006 : 365].

Мовна свідомість у Швейцарії є об'єктом монографічного дослідження Петера Ціхона (Peter Cichon) [Cichon 1998]. Автор створив власну концепцію мовної свідомості для багатомовного середовища, довівши, що вона є центральною внутрішньою керівною інстанцією всієї мовної поведінки людини. На думку П. Ціхона, специфічна структура мовної свідомості зумовлюється мовно-соціальною мережею, у якій діє кожен індивід, тобто є продуктом спілкування з іншими. Мовна свідомість складається з функцій певних чинників, передусім знань і досвіду як когнітивних нашарувань антропогенного характеру, наявних соціалізацій і випробуваних мовно-соціальних норм поведінки, з яких випливають, з одного боку, певні схеми оцінок і тлумачень, а з другого, – диспозиції і регулятори поведінки, що зі свого боку виражаються в комунікативній мовній поведінці або в певному

мовному метадискурсі. Мовна свідомість, на думку автора, є одночасно сталою і змінною, гомогенною й гетерогенною, свідомою та несвідомою, поєднує в собі індивідуальні й надіндивідуальні елементи. Вона є інтелектуальною посередницькою й одночасно індивідуальною обробною інстанцією між здатністю, соціалізацією, нормативними рамками і досвідом та знаннями, що з них випливають, з одного боку, та мовною або метамовною поведінкою, з другого. Індивідуальна конфігурація мовної свідомості є продуктом суб'єктивного процесу прийняття рішень і обробки названих детермінантів [Cichon 1998 : 50–52].

Західноєвропейських лінгвістів цікавлять й інші аспекти дослідження мовної свідомості, серед яких – мовна політика і мовна свідомість у сучасній Франції [Braselmann 1999], французька мовна політика і мовна свідомість у Сенегалі [Gahlen 1999] тощо. Проблему мовного конфлікту і мовної свідомості в Молдові на прикладі “змішаних” сімей дослідив Васіле Думбрава (Vasile Dumbrava) [Dumbrava 2004]. Він довів, що мовна свідомість мовця в багатомовному середовищі є динамічнішою, має більше шарів, ніж мовна свідомість мовця в одномовному суспільстві [Dumbrava 2004 : 41].

Огляд праць сучасних західноєвропейських (німецьких та австрійських) лінгвістів засвідчив, що проблема мовної свідомості є надзвичайно актуальною і перспективною. Її подальше вивчення в різних аспектах на матеріалі однієї чи кількох мов у синхронії та діахронії сприятиме виявленню глибшого зв'язку між мовою і свідомістю (ширше – духовним світом людини), з'ясуванню природи багатьох лінгвальних процесів і явищ сучасного та минулого, ґрунтовнішому опануванню рідної та іноземних мов.

1. *Berend N.* Konrad von Megenbergs “Buch der Natur” (1350): Schriftsprachliche Varianten im Deutsch des 14. Jahrhunderts als Ausdruck für regionales Sprachbewußtsein und dessen Reflexion // *Das Frühneuhochdeutsche als sprachgeschichtliche Epoche.* – Frankfurt am Main; Wien [u.a.], 1999. – S. 43–58.
2. *Braselmann P.* Sprachpolitik und Sprachbewusstsein in Frankreich heute. – Tübingen, 1999.
3. *Briesemeister D.* Portugiesisch und Lateinisch Humanismus und Sprachbewußtsein in Portugal im 15. und 16. Jahrhundert // *Lusitanica et Romanica.* – Hamburg, 1998. – S. 29–40.
4. *Cichon P.* Sprachbewußtsein und Sprachhandeln: Romands im Umgang mit Deutschschweizern. – Wien, 1998.

5. *Dumbrava V.* Sprachkonflikt und Sprachbewusstsein in der Republik Moldova: Eine empirische Studie in gemischtethnischen Familien. – Frankfurt am Main, 2004.
6. *Fritzen T.* Sprachbewusstsein und Sprachgebrauch von Dialekt sprechern : am Beispiel der Gemeinde Annaberg im Salzburger Land. – Duisburg [u.a.], 2008.
7. *Gahlen D.* Französische Sprachpolitik und Sprachbewußtsein in Senegal. – Frankfurt am Main [etc.], 1999.
8. *Grasz S.* Mehrsprachigkeit und Sprachbewusstsein angehender Fremdsprachenlehrer/innen // Mehrsprachigkeit in Europa. – Bozen, 2006. – S. 365 – 369.
9. *Grebner G.* Sprachbewußtsein und Konstruktion sozialer Strukturen im Bologneser Notariat (11.–12. Jahrhundert) // Wissen und soziale Konstruktion. – Berlin, 2002. – S. 155–162.
10. *Haarmann H.* Die Entwicklung des Sprachbewußtseins am Beginn der europäischen Neuzeit // Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. – 2, durchges. Aufl. – Frankfurt am Main [etc.], 2002. – S. 89–109.
11. *Haßler G.* Sprachbewußtsein und Tradition in der spanischen und portugiesischen Aufklärung // Spanien und Portugal im Zeitalter der Aufklärung. – Frankfurt am Main, 2002. – S. 15–29.
12. *Huck D., Bothorel-Witz A.* Sprachbewußtsein der Mundart sprecher im Elsaß: Forschungsansätze // Alemannisch in der Regio. – Göppingen, 1993. – S. 1–9.
13. *Leweling B.* Reichtum, Reinigkeit und Glanz – sprachkritische Konzeptionen in der Sprachreflexion des 18. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Sprachbewusstseinsgeschichte. – Frankfurt am Main; Wien [u.a.], 2005.
14. *Morkötter S.* “Language Awareness” und Mehrsprachigkeit: eine Studie zu Sprachbewusstheit und Mehrsprachigkeit aus der Sicht von Fremdsprachenlernern und Fremdsprachenlehrern – Frankfurt am Main ; Wien [u.a.], 2005.
15. *Perl M.* Sprachpolitik und Sprachbewußtsein in Kuba im 19. Jahrhundert // Akten des Deutschen Hispanistentages. – Frankfurt am Main, 1993. – S. 270–275.
16. *Reiss K.* Gender-Sprachbewusstsein bei Jugendlichen in Ost und West. – Königstein im Taunus, 2007.

В статье осуществлен обзор трудов немецкоязычных лингвистов (прежде всего немецких и австрийских), которые исследуют языковое сознание в различных аспектах, в частности языковое сознание людей прошлого, языковое сознание носителей диалекта, гендерное языковое сознание, языковое сознание говорящего в многоязычной среде и др.

Ключевые слова: языковое сознание, реконструкция языкового сознания, языковое сознание носителей диалекта, гендерное языковое сознание, западноевропейская лингвистика.

The article gives the review of works of German-speaking linguists (mainly German and Austrian) who investigate language awareness of people of the past, language awareness of dialect speakers, gender language awareness, language awareness of speakers in multilingual environment etc.

Key words: language awareness, reconstruction of language awareness, language awareness of dialect speakers, gender language awareness, west-european linguistics.